EXPRESIILE IDIOMATICE LATINEȘTI – SURSĂ DE INFORMAȚII CU PRIVIRE LA COMPORTAMENTUL ŞI ATITUDINEA OMULUI ROMAN FAŢĂ DE UNIVERSUL ÎNCONJURĂTOR

Ștefan DUMITRU
Universitatea Națională de Apărare CAROL I
stephanosrom@yahoo.com

Abstract: In this article, we intended to emphasize, on the basis of a corpus of idiomatic expressions, several of the behavioral features of the Roman person, as well as certain mental attitudes in response to the fundamental experiences of human life (destiny, love, happiness, the religious feeling, death, bad luck). The source of information is a series of representative idioms, as it is known (and, at the same time, proved by the various trends of modern linguistics), that this type of idiomatic structures mirror, by means of the relationship between the meaning and their internal structure, the view of the speakers regarding the surrounding universe. What drew our attention in a special way are the particular attitudes of the Roman towards fundamental experiences such as: death, friendship, the relationship they had with the deity and fate. This way, we noticed the complexity of the gammut of feelings that enlivened the Romans. The corroboration of this research's conclusions with other sources enabled us to confirm that latin idioms constitute a valid source of information with regard to Roman mentality.

Keywords: idiomatic expressions, connection between meaning and the internal structure, attitude towards the major experiences of the human existence, validity of the corpus of expressions as a source of information.

Expresiile idiomatice latinești pun în lumină o gamă largă de atitudini comportamentale ale omului roman, fie că acestea înseamnă luări de poziţie concretizate în remarci exclusiv verbale, fie că reprezintă atitudini vizibile în conduita lui. Complexitatea comportamentului reiese atât din modul variat în care interacţionează cu membrii comunităţii cât şi din atitudinea mentală faţă de conceptele ori experienţele cardinale ale existenţei umane (cum sunt destinul, iubirea, fericirea, sentimentul religios, moartea, ghinionul). Întreaga conduită a omului roman cuprinde atitudini conotate atât pozitiv, cât şi negativ, din punct de vedere moral; acest aspect este însă mai puţin relevant, în comparaţie cu imaginea generală a trăsăturilor sale (de caracter, intelectuale şi afective) care se reflectă pe baza construcţiilor idiomatice. În cele ce urmează vom ilustra diferite atitudini pe care locutorul le ia faţă de elementele universului înconjurător, aşa cum se oglindesc ele în construcţiile din corpus.

Respectul faţă de cei decedaţi se degajă de exemplu din atitudinea unui anume Plancus[1] (*cum mortuis non nisi larvas luctari*[2]). O atitudine

[1] Menţionat de Plinius Maior în *Naturalis Historia*, Praefatio, 31.

BDD-A24380 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:08:28 UTC)

similară, de respect faţă de domeniul filozofiei, dublată de recomandarea adaptării vocabularului la obiectul discursului reiese din opinia lui Cicero („*…ars est enim philosophia vitae, de qua disserens arripere verba de foro non potest*”[3]); el este de părere că o discuţie centrată pe subiecte de filozofie nu se poate face prin apelul la un vocabular cotidian, uzual, ci la unul strict specific, tehnic.

Încrederea în prieteni transpare într-o expresie atestată la Cicero (*ad calcem pervenire*[4]) care afirmă că este de dorit să te bucuri de prietenia constantă a aceloraşi oameni de-a lungul întregii vieţi. Acelaşi sentiment este confirmat de expresia *in tenebris micare*[5] cu precizarea că ea sugerează încrederea nestrămutată în cineva. Creditul poate lua forma trecerii de care se bucură unii reprezentanţi ai paraziţilor la o curtezană (*uno digitulo fores aperire*[6]) ori pe care unii îndrăgostiţi o pot pierde faţă de aceeaşi categorie socială (*confringere tesseram*[7]).

Omului roman nu-i este străină insistenţa exagerată în a face ceva anume, chiar dacă nu dispune de calităţile care să-i permită respectiva exercitare; Cicero face astfel cunoscut cum un amic al lui Piso se încăpăţânează să-şi găsească justificarea propriilor acţiuni în principiile promovate de sistemul filozofic al lui Epicur, cu toate că persoana în cauză nu face dovada înţelegerii corecte a respectivelor teorii (*claudus… pilam*[8]). Tot la Cicero[9] găsim aceeaşi atitudine, (lipsită de data aceasta de conotaţii negative) în prezentarea metodei de predare a oratoriei. Ammianus Marcellinus asociază insistenţa cu persuasiunea, atunci când înfăţişează o soţie care stăruie în a-l convinge pe soţ să-şi redacteze testamentul (*eandem incudem diu noctuque tundere*[10]).

Dezamăgirea este un sentiment ce trădează sinceritate şi implicare afectivă; ca atare, nu ne uimeşte reflectarea lui în poezia ovidiană[11], la nivel idiomatic. Venind din partea prietenilor de la care aştepta ajutor, el este însoţit de o atitudine de revoltă exteriorizată în plan poetic de acumularea în crescendo a unor expresii hiperbolice ce dau seama de intensitatea sentimentului (*caelum findetur aratro,/ unda dabit flammas, et dabit ignis aquas*[12]).

La fel de complexă este şi atitudinea de resemnare. Ea este resimţită de Cicero, atunci când afirmă că renunţă la luptă întrucât înţelege că nu poate face faţă unei corupţii generalizate, deconcertante (*contrahere vela*[13]).

---

[2] Plinius Maior, *Naturalis Historia*, praef. 31.
[3] Cicero, *De finibus*, 3, 1, 4.
[4] *Idem*, *De amicitia*, 27, 101.
[5] *Idem*, *De officiis* 3, 77, 18; Petronius, 44, 8.
[6] Terenţiu, *Eunuchus*, 284.
[7] Plaut, *Cistellaria*, 503.
[8] Cicero, *In Pisonem*, 28, 69.
[9] în *De oratore*, 2, 39, 162.
[10] Ammianus Marcellinus, 28, 4, 26.
[11] Ovidiu, *Tristia*, 1, 8, 3.
[12] Ovidiu, *Tristia*, 1, 8, 3.
[13] Cicero, *Ad Atticum*, 1, 16, 2.

BDD-A24380 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:08:28 UTC)

Insistenţa prea mare a unui inoportun îl determină pe Horaţiu să adopte o poziţie similară (*demitto auriculas*[14]). Aceeaşi convingere, anume că situaţia dată nu mai poate fi schimbată cu nimic, este trăită tot de Cicero, care nu scapă, totuşi, prilejul de a-şi manifesta, în acelaşi timp, revolta faţă de faptul de a i se fi impus o sarcină nepotrivită („…*clitellae bovi sunt impositae; plane non est nostrum onus*"[15]).

Nepăsarea este resimţită de conlocutor atunci când acestuia îi ajung la cunoştinţă decizii cu totul lipsite de importanţă ale preopinentului („…*eluas tu an exunguare, ciccum non interduim*"[16]); chiar dacă nu este constructivă şi denotă lipsă de profunzime, ea nu-l pune pe sclavul care o resimte într-o lumină nefavorabilă şi nu-i schimbă imaginea deja consacrată în expresii; de fapt, ea este generată exclusiv de caracterul nesemnificativ al deciziilor conlocutorului.

Două sunt situaţiile în care expresiile idiomatice latineşti oglindesc o atitudine de dezaprobare: mai întâi, cei care nu urmează drumul prescris de natură îi par lui Seneca asemenea celor care vâslesc împotriva curentului apei (*contra aquam remigare*[17]), filozoful dezavuând, aşadar, lipsa de conformare cu principiile unui trai firesc, raţional. Aceeaşi atitudine o manifestă un sclav faţă de comportamentul josnic al unui parazit înclinat să recurgă la gesturi extreme pentru a-şi astâmpăra foamea (*e flamma petere cibum*[18]). Deosebirea dintre cele două luări de poziţie constă în faptul că cea dintâi reprezintă reacţia locutorului însuşi (în persoana autorului) în vreme ce a doua este declanşată în cel care constată caracterul meschin al conlocutorului.

Neîncrederea este o atitudine specifică negustorilor de sclave (*lenones*), atât faţă de sclavii care le solicită credit, cât şi faţă de cei care le cer anumite servicii şi promit să plătească ulterior. Este de remarcat că ea rămâne inflexibilă (*apud novercam queri*[19], *aquam a pumice postulare*[20]) indiferent de metodele utilizate de solicitanţi, fapt care transpare în expresii sugerând refuzul definitiv, însoţit de batjocura îndreptată către cel care solicită respectiva favoare (*alligare fugitivam canem agninis lactibus*[21]). Justificată de o lungă experienţă, neîncrederea negustorilor este etalată cu ironie: ei refuză astfel serviciul solicitat, văzând în promisiunile petenţilor refrene eterne ale unor melodii înşelătoare (*cantilenam eandem canis*[22]).

Interesant este şi modul în care se reflectă în expresii comportamentul duplicitar, dezaprobat de Cicero (*duo parietes de eadem*

---

[14] Horatius, *Sermones*, 1, 9, 20.
[15] Cicero, *Ad Atticum*, 5, 15, 3.
[16] Plaut, *Rudens*, 580.
[17] Seneca, *Epistulae*, 122, 19.
[18] Terenţiu, *Eunuchus*, 491.
[19] Plaut, *Pseudolus*, 313.
[20] *Idem*, *Persa* 41.
[21] *Idem*, *Pseudolus*, 319.
[22] Terenţiu, *Phormio*, 495

BDD-A24380 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:08:28 UTC)

fidelia dealbare[23]), dar şi de un autor de mimi, Decimus Laberius[24], care îi reproşează oratorului tocmai comportamentul ambiguu şi duplicitar faţă de regimul politic (*duabus sellis sedere*).

Omul roman este prezentat de Plaut ca unul care nu rareori ezită să înşele alţi membri ai societăţii: astfel, devin victime ale farselor: soţiile (*alicui adire manum*[25]), taţii şi bătrânii (*os sublinere*[26]), militarii, dar mai cu seamă paraziţii (*alicui… os sublinere*[27]), după cum autorii lor pot fi soţiile, dar şi paraziţii. Artizanii desăvârşiţi ai acestor acte sunt însă sclavii care-şi folosesc iscusinţa şi stratagemele pentru a trage pe sfoară o paletă largă de categorii sociale, în care întâietatea o deţin negustorii de sclave. În toate farsele surprinde varietatea modalităţilor de a înşela, conceptualizată prin intermediul unor imagini cu specific cromatic (*sublinere, offuciis, candida de nigris*) ori prin metafore cu suport gestual (*adire manum, centones sarcire*[28]).

Corpusul de expresii relevă trei situaţii generând, în interlocutor, atitudinea de dispreţ: astfel, Cicero o resimte când se adresează lui Piso[29] cu un apelativ ce reflectă convingerea sa că acesta este incapabil să-i înţeleagă mesajul (*…te, asine, litteras doceam?*[30]); aceeaşi atitudine o resimte şi Marţial, dar şi un personaj petronian care reacţionează violent atunci când îşi aminteşte de indolenţa şi de incapacitatea de care dau dovadă autorităţile în gestionarea treburilor publice. El vădeşte faţă de ele un dispreţ suveran, pe care nu se sfieşte să-l exprime, lucru vizibil în comparaţia lor cu smochinele, fructe comune, mai ales dacă ele sunt trei la număr (*aedilis trium cauniarum*[31]).

Una dintre cele mai comune atitudini ale omului roman ce transpare în sensul a numeroase expresii idiomatice este îmbinarea dintre batjocură, ofensă şi ironie. Am putea spune că ea constituie un element constant în comportamentul lui, atât prin numărul mare de persoane la care poate fi observată, cât şi prin varietatea destinatarilor. Sclavii constituie de departe categoria socială la care conduita amintită capătă cele mai proteice forme, vizibile în limbaj; ei îşi bat joc de stăpâni (*elephanti corio circumtentus esse*[32]) ori de negustorii de sclave; soţiile îşi jignesc soţii, făcând aluzie la vârsta lor înaintată şi la iminenţa morţii (*Acheruntis pabulum*[33]); prietenii îşi împart apelative ironice (*Acherunticus senex*[34]), iar negustorii îşi etalează zeflemeaua şi desconsiderarea în relaţiile comerciale prin care urmăresc

[23] *Ad Familiares*, 7, 29, 2
[24] *Apud* Seneca Retorul, *Controversiae*, 7, 3, 9, Macrobius, 2, 3, 10 şi 7, 3, 8.
[25] Plaut, *Casina*, 935.
[26] *Ibidem*, 491.
[27] *Idem*, *Captivi*, 655-6.
[28] Plaut, *Epidicus*, 455.
[29] În *In Pisonem*, 73, 6.
[30] Cicero, *In Pisonem* 73, 6.
[31] Petronius, 44, 13.
[32] Plaut, *Miles Gloriosus*, 235.
[33] *Idem*, *Casina*, 157
[34] *Idem*, *Mercator*, 290.

BDD-A24380 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:08:28 UTC)

câştigul imediat şi păcălirea clienţilor (*emere die caeca, vendere oculata die*[35]). Unele categorii sociale pot ajunge obiect de batjocură, adesea chiar şi cei care, la rândul lor, îi iau în râs pe ceilalţi (*caudam trahere*[36]): linguşitorii (*culos et crepidas lingere carpatinas*[37], *pellem rodere caninam*[38]), lăudăroşii, faţă de care Seneca Maior reacţionează violent, devenind el însuşi ţinta batjocurii (*crassas cervices habere*[39]), taţii, în ochii copiilor (*…me albis dentibus/ meus derideret filius*[40]); de asemenea, bătrânele care încearcă să se aranjeze excesiv (*barbam vellere mortuo leoni*[41]), persoanele care afişează un comportament slugarnic (*caudam iactare*[42]), precum şi cei care lasă impresia lipsei de prudenţă în lupta corp la corp (*cantherium in fossam*[43]). Dintre categoriile profesionale, avocaţii sunt cei înfieraţi şi ironizaţi, aşa încât Claudius consideră audierea lor mult mai puţin plăcută decât curăţarea grajdurilor lui Augias (*cloacas Augeae purgare*[44]). O singură expresie idiomatică ilustrează atitudinea de autoironie evidenţiată de un bătrân care regretă că a fost credul în mod nejustificat (*me fuisse fungum*[45]).

Repertoriul lexical al ofenselor este aşadar foarte variat şi cuprinde metafore cu aluzii la animale (*facundia canina*[46], *mulgere hircos*[47], *iungere vulpes*[48], *… elephanti corio*) şi păsări (*pica pulvinaris*[49]). Conotaţiile negative pe care le sugerează asocierile respective se realizează pe baza unor imagini triviale (*facundia canina, pica pulvinaris*) ori prin punerea laolaltă a unor elemente incompatibile (*mulgere hircos, iungere vulpes*).

Expresiile idiomatice latineşti oferă posibilitatea detaşării câtorva observaţii cu privire la atitudinea romanilor faţă de străini, în speţă faţă de greci. În acest sens este emblematică îmbinarea *graeca mercari fide*[50] care indica în esenţă imposibilitatea de a vinde pe credit, dar prin care se făcea de fapt aluzie la lipsa de greutate a cuvântului dat, la imposibilitatea de a avea încredere în promisiunile grecilor. Imaginea constituie un *topos* în literatura latină: Titus Livius avea să vorbească, ulterior, de iscusinţa grecilor şi să afirme că la ei şi la cartaginezi calitatea de a induce în eroare

---

[35] *Idem*, *Pseudolus*, 301.
[36] Horatius, *Sermones*, 2, 3, 53.
[37] Catullus, 98, 4.
[38] Marţial, 5, 60, 10.
[39] Seneca Maior, *Controversiae*, praef. 16.
[40] Plaut, *Epidicus*, 429-430.
[41] *Ibid*., 10, 90, 10.
[42] Persius, IV, 15.
[43] Titus Livius, 23, 47, 6.
[44] Seneca, *Apokolokyntosis*, 7, 5.
[45] Plaut, *Bacchides*, 283.
[46] Sallustius, *Historiae*, 4, 55; Quintilianus, 12, 9, 9
[47] *Eclogae*, 3, 91
[48] *Ibid*.
[49] Petronius, 37, 7
[50] *Idem*, *Asinaria*, 199.

BDD-A24380 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:08:28 UTC)

inamicul era considerată mai meritorie decât faptul de a-l învinge[51]. La fel, grecii apar la Iuvenal[52] ca fiind mincinoşi, iar la Vergilius ca unii care generează circumspecţie, neîncredere[53]. De această neîncredere de care se „bucurau" grecii în ochii romanilor nu pot fi acuzaţi romanii, devreme ce ei aveau o faimă similară şi în tragedie, după cum atestă Euripide[54]. Un uşor dispreţ faţă de greci rezultă şi din elementul formativ diminutivat din expresia *Graeculis calcem impingere*[55], deşi ea transmite, în esenţă, respectul şi interesul romanilor pentru cultura greacă, la al cărei studiu se înhamă un personaj petronian. Prin urmare, atitudinea faţă de poporul grec, aşa cum transpare ea în expresiile idiomatice, este dublă: de admiraţie şi de recunoaştere a superiorităţii (aşa cum apare şi în versurile lui Horaţiu[56]), dar şi de neîncredere.

Un aspect ce atrage atenţia prin oglindirea sa relativ săracă la nivel idiomatic este imaginea destinului, a divinităţii, a fericirii, respectiv nefericirii, precum şi a norocului. S-ar spune că frazeologia idiomatică latină preferă mai degrabă conceptualizarea şi metaforizarea experienţelor umane miniaturale, cotidiene, în raport cu marile teme ale vieţii. Totuşi, anumite aspecte ale viziunii omului roman în acest sens pot fi ilustrate prin aducerea în discuţie a câtorva exemple. Soarta este surprinsă în plan idiomatic sub aspectul ei fragil, pasager, sugerat de imaginea unui fir de aţă ce se poate rupe oricând (*filo pendere*[57]). Sfera semantică a conceptului de nefericire se conturează, în plan idiomatic, prin expresii ce evocă imaginea omului în mijlocul mării (care, să nu uităm, inspiră teamă şi nelinişte, *in eadem navi esse*[58]), imposibilitatea de a controla carele de curse (*quadrigae meae decurrere*[59]) ori prezenţa, în apropierea omului, a unei păsări de rău augur (*malam parram pilare*[60]). Bucuria extremă este conceptualizată prin intermediul metaforei sărbătorii, şi nu a uneia oarecare, ci a Saturnaliilor (*Saturnalia agere*[61]), care desfiinţa temporar graniţele sociale şi oferea chiar şi celor de condiţie umilă posibilitatea de a vedea în cel mai înalt magistrat un om de condiţie similară. Aceeaşi percepţie a bucuriei extreme vecină cu fericirea o întâlnim la Iuvenal[62], care prezintă poporul de rând ca pe unul pentru care fericirea constă în a primi pâine şi distracţii. Semnalăm în acest

---

[51] Titus Livius, *Ab urbe condita*, 42, 47, 7: „*…religionis haec Romanae esse, non uersutiarum Punicarum neque calliditatis Graecae, apud <quos> fallere hostem quam ui superare gloriosius fuerit*".
[52] În *Saturae*, 10, 174 el vorbeşte de „*Graecia mendax*".
[53] *Eneida*, 2, 49: „*quidquid id est timeo Danaos et dona ferentes*".
[54] În *Ifigenia în Taurida*, 1205: „πιστὸν Ἑλλὰς οἴδεν οὐδέν".
[55] Petronius, 46, 5.
[56] Horatius, *Ars poetica,* 268-70: „*Vos exemplaria Graeca/ nocturna versate manu, versate diurna*".
[57] Ennius, *Annnales,* 3, 142.
[58] Cicero, *Ad familiares,* 2, 5, 1.
[59] Petronius, 64, 3.
[60] *Idem*, 43, 4.
[61] *Idem*, 44, 4.
[62] Iuvenalis, *Satire,* 10, 81.

BDD-A24380 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:08:28 UTC)

context un exemplu tipic de situaţie în care o expresie idiomatică oferă un detaliu cu privire la mentalitatea omului de rând în a doua jumătate a secolului I p.Chr.

Fericirea este o stare la care omul crede a nu avea acces, el tinzând doar către ea, având vaga impresie că o posedă (*digito caelum attingere*[63]). Ea apare astfel ca un atribut divin, dovadă că sălaşul ei este în cer; în consecinţă, a atinge cerul cu degetul[64] ori, mai mult, a te imagina în cer (*in caelo esse*[65]) reprezintă două modalităţi de a trăi, desigur, în grade diferite de intensitate, fericirea.

În ceea ce priveşte imaginea divinităţii reflectată în construcţiile idiomatice, două sunt aspectele de semnalat; în primul rând, zeii apar ca unii care nu mai inspiră la fel de mult respect şi teamă ca în alte vremuri, aşa cum reiese dintr-o expresie la Petronius, în care Fortunata, soţia lui Trimalchio, uită să îşi scuipe în sân pentru a alunga ori pentru a abate ghinionul sau pedeapsa zeilor (*in sinum suum non spuit*[66]). În al doilea rând, o altă construcţie atestă cum, în aceeaşi epocă, oamenii înţelegeau faptul că zeii nu îi mai ajută la fel de mult (*dii pedes lanatos habent*[67]), ca urmare a regresului credinţei lor în divinitate, vizibil şi în expresia menţionată.

Încă un aspect se cuvine a fi menţionat cu privire la conduita omului roman reflectată în expresii: de regulă aceasta este lineară, personajele evoluând univoc, fără schimbări radicale de atitudine; cu toate acestea, o expresie atestă schimbarea *in deteriore* a comportamentului unei persoane faţă de o alta: *conlegam …de caelo detrahere*[68].

[63] Cicero, *Ad Atticum*, II, 1, 7.
[64] *Ibid*.
[65] *Idem*, *Ad Atticum*, 2, 19, 2.
[66] Petronius, 74, 13.
[67] *Idem*, 44, 18.
[68] Cicero, *Philippicae*, 2, 107.

BDD-A24380 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:08:28 UTC)